

მუსულმან ქართველთ საქართველო

ალი ფაშა თავდგირიძე და მისი მხლებლები

ს. ჭიჭინაძისა

თ ფ ი ლ ი ს ი

სტამბა „გუტენბერგისა“ ოლგას და სლეპოვსკის ქუჩაზე № 1
1909

ოსმალეთის ყოფილი საქართველო

ოსმალეთის ყოფილ საქართველოს ადგილები უდრის ნახევარ საქართველოს, იგი 1829 წლამდის შეადგენდა ოსმალის იმპერიის ნაწილს. მთელის ამ ვრცელის კუთხის ნაწილები შესდგებოდა სხვა და სხვა შესანიშნავის საზღვრებთან, მაგალითებრ: სამცხე-საათაბაგოს მიჯნა იწყებოდა ტაშის კარიდამ; ჩოლოქიდან და თრიალეთის მხრით სამხრეთ საქართველოდამ, იგი მიემართება მთელს ამ ვრცელს და ძველს კუთხეს. მოკლედ რომ ითქვას, სამცხე-საათაბაგო სახელოვნება იყო მთელის საქართველოსი. მის სივრცე და ქართველი ერი იმოდენი იყო, რაზედაც სცხოვრებდნენ ცამეტ მღვდელ-მთავარნი, ესე იგი ცამეტი საეპისკოპოზო კათედრა ირსებობდა.

ამ ნახევარ საქართველოს ადგილები იწოდებოდა სხვა და სხვა სახელებით: მაგალითებრ მესხეთი, ჯავახეთი, აქ ესახლა ერთი მილიონი ქართველი ერი. არტაანი, დღეს არღანის ოლქი, ერუშეთი, შავშეთი. ოლთისი, ფანასკერტი, ტაოსკარი, კლარჯეთი, ლაზისტანი, თორთოში, იმრხევი, ლიგანის ხევი ე. ი. მთელი კოროხის ხეობა, აქარა ქვემო ღ ზემო, მაქახელი, კობულეთი, და სხვა ადგილები. მარტოდ ლაზისტანი გადაკიმულია 240 ვერსის მანძილზედ. აქ დღემდე დასახლებულია მთლად ქართველი ტომის ერი, ქარ-

რულადვე მოლაპარაკენი. რუსეთის საქართველოსთან დღე-
პდღე შემოკავშირებულია მხოლოდ ერთი კუთხე ლაზისტა-
ნისა, მაგალითებრ ჩხალის ხეობა. ლაზთა რიცხვი ოსმალე-
რის იმპერიაში ერთობ დიდია, რამდენიმე ასი ათასია.

სამცხე-საათაბაგო თუ რა დიდი რიცხვის იყო ძველად
და რა ადგილ მდებარეობის, ამას გამოაჩენს შემდეგი: იგი
შესდგებოდა ცამეტ საეპისკოპოზო „სამღვდელ მთავრო სა-
ყურადღებო კათედრისაგან. თვითო კათედრას და მის
ქვედელ მთავარს ებარა საკმარისი ზომის ადგილები და ხალ-
ხი. 1. სმაწყვერელ-გვირგვინ ბისონიანი მღვდელ-მთავარი.
2. ი. მიტროპოლიტი. 3. კუმურდოს მღვდელ მთავარი და
ისი სამწყსო. 4. იშხნელის მღვდელ მთავარი და მისი სამ-
წყსო. იშხანი დღემდე ოსმალეთის სამფლობელო საქართვე-
ლოშია დაშთენილი. 5. ანჩელის სამწყსო და მღვდელ მთა-
ვარი. დაშთენილია დღემდე ოსმალეთის სამფლობელო სა-
ქართველოში. აქედამ არის გადმოტანილი ანჩის ხატი, დღეს
რფილისში ინახება და „ანჩხატად“ წოდებული. 6. მტბევერის
სამწყსო და მღვდელ მთავარი. ტბეთი შავშეთშია, დღემდე
მთლად სდგას, აღშენებულია X საუკუნეში. 7. წურწყაბლის
სამწყსო და მღვდელ მთავარი. 8. წყაროს თაველის სამწყსო.
9. ერუშნელის სამწყსო. 10. ვალაშკერტელის სამწყსო. 11.
ანელის სამწყსო. 12. კარელის სამწყსო. 13. ბანელის სამ-
წყსო, (არდაგანის ოკრუგის), ბანის საყდარი დღევანდლამდე
სდგას, იგი მეტად შესანიშნავია და 13 დადაშნელის სამწყსო.
ამ ცამეტ საეპისკოპოზო საკათედროთა მცხოვრებნი მთლად
ქართველის ტომისაგან შესდგებოდა. სასულიერო წოდებ-
ემორჩილებოდა მცხეთის კათოლიკოზ-პატრიარქს, მათი ეპის-
კოპოზნი მცხეთას ეკურთხებოდნენ.

სამცხე-საათაბაგოს მთავარ გამგენი XI საუკუნის შემ-
დეგად იყვნენ ათაბაგნი, გვარად ჯაყელნი. ეს თანამდე-
ბობა მათში საშვილიშვილო სამკვიდრიად იყო დაშთენილი,
მამის შემდეგ შვილი მიიღებდა ათაბაგობას, მათი სადგური

ზინა და ტახტი იყო ახალციხეში. ჯაყელის გვარის წევრთა შორის ათაბაგებში იყვნენ შესამჩნევნი პირნიც, კანონმდებელნი და მწერალნიც, ასეთნი არიან მაგალითებრ: ბექა და ალბულა ათაბაგნი. ამათმა საღმა საკანონო გონებამ თვით სამცხე საათაბაგოელთათვის XV საუკ. საკუთარი კანონდებაც შეადგინეს, იგინი და მათი შთამომავალნი ამ კანონებით განაბკობდნენ მესხთა საკანონო საქმეებს. ამათი კანონები რუსულად განახლებულ დაბეჭდილია დ. ბაქრაძისაგან და ქართულად ნ. ხიზანაშვილისგან. ბექა და ალბულას კანონებიდამ ვახტანგ მეფესაც უნდა ეხელმძღვანელოს, უამისობა არ შეიძლება, რადგანაც ესევე კანონები მოთავსებულია ვახტანგ მეფის კანონთ კრებაშიაც.

ასეთი დიდებული იყო სვე ბედი ათაბაგისა, ასეთი გარემოება ეხვიათ გარს, მათი სახელი სახელოვნებდა ყოველთვის საქართველოს სიყვარულით. მათ საგვარეულო სამაჩხად დანიშნული იყო საფარის ტაძარი, აქ დაკრძალულ არიან მათი გვარის წევრნი. დღეს კი ამ გვარის წევრთა მთავარნი უბრალო ოსმალოს, ანუ თათრის ბეგებად იწოდებიან, მათში ყოველივე დამხობილია და მოსპობილი, ისლამთან დაკავშირებულნი მოისპნენ თითქმის სრულიად, ასე და ამ გვარად, ასეთ მაღალ გვარის სახელოვნება ასე დამდაბლდა და დაეცა საღღისოდ არამც თუ მარტოდ სამცხე საათაბაგოში, არამედ მთელ საქართველოში. ასეთია წუთისოფელი. სამცხელთა თავად-აზნაურთაც დიდი მნიშვნელობა აქვდათ ერის წინაშე, მათი რიცხვი დიდი იყო, მაგალითებრ: თავადნი ავლიშვილები, ფალავანდისშვილები, ციციშვილები, შარვაშიძე, აბაშიძე, ბეჟანიძე, ხიმშიაშვილები, ღიასამიძენი, თავდგირიძენი, ჯაყელნი და მრავალნიც სხვანი. აზნაურთა რიცხვიც დიდი იყო, მათი შთამომავალნი დღესაც მრავლათ სცხოვრებენ. ასევე მრავლად სცხოვრებენ ლაზისტან-ქანეთში ძველ თავად-აზნაურთა შთამომავალნი, ხოლო ყველა ესენი ისლამთან არიან დაკავშირებულნი,

მრავალი მათგანი უბრალო ბეგებათ და აღიებათ არიან ცნობილნი. დაცემულნი არიან განათლებით, წერა-კითხვით, ეროვნებით, თავიანთის ვინაობის სულ არათფერი იციან და არც არა ოსმალურის ენის და მწერლობის გაეგებათ რამე, აქეთაც მკვდრები არიან სამწუხაროდ და იქითაც, არც ჩვენები არიან და არც ოსმალების, უფრო კი ისლამის ფანტიკობის ზვარაკს შეადგენენ. ასეთია ვითარება მათი დღეს, იგინი ძველის საქართველოს განვითარების და კულტურისას აღარათფერს იცნობენ.

რაც შეეხება ხალხს, ანუ მესხელთ, იგინი იყვნენ რაც იყვნენ და მათის წყალობითი სულოვნებდნენ როგორც ათაბაგნი, ისევე თავადნი და აზნიურნიც. გლეხთა ძლიერება რომ არ ყოფილიყო, მაშინ არც ესენი იქნებოდნენ. მესხთა რიცხვი რომ ძველადგანვე დიდის ერთგულებით იყო გამსჭვალული ქვეყნისა და მამულის შვილობის წინაშე, ესა სჩანს თვით ძველის მწერლობიდანაც, ბევრს ალაგას არიან მესხნი დიდათ ქებულნი, თვით ქართლის ცხოვრებაში ბევრს ალაგას მოიხსენება ასე: ომში, რომ მესხნი არ დაეყენებინად წინ საომრად, მაშინ იგინი იწყენდნენ ამას და უსიამოვნება მოხდებოდა. ვაჟკაცობას გარეშე მესხნი ქებულნი არიან სიღარბისლე და სწავლითაც. ასეთია წარსული მესხელ გლეხთა ხალხის. დღეს იგინი უცხოისთან დაკავშირებულინი არიან, განათლებით დაცემულნი, მათ რიცხვში ერთნასწავლ კაცსაც ვერ ნახავთ, კარგად წერა-კითხვა არც ოსმალურად იციან და არც ქართულად, ეხლა კი ნელნელა ეჩვევიან წერა-კითხვას.

უნდა მოგახსენოდ, რომ ძველად სამცხე-საათაბაგოს ქართველთა რიცხვი შესდგებოდა მილიონობით და ასი ათასობით, მათი შინური ძალაც მძლავრი იყო და ფეხზედ დაყენებული როგორც საქართველოს საქმეები, ისევე მათისავე ოჯახის და შინაურის საქმეების. ყველამ იცოდნენ ძველად კარგად, რომ მესხნი ქებულნი იყვნენ ქონებითაც, ანუ შე-

ძლებით, მაღლა მდგარი საქართველოს დანარჩენს ქართველებზედ. ამ გარემოებას ცხადით ასაბუთებს ის პირობებიც, რომ სამცხე-საათაბაგოს ძველადგანვე დიდი დამოკიდებულება აქვდა ბიზანტიის იმპერიასთან, მათში ვაჭრობაც წინ იყო წასული, ხელოსნობა, ზღვაოსნობაც და მრავალიც სხვა ამ გვარნი. აქედამ სხვა და სხვა საქონელი კონსტანტინეპოლის გზით თვით ევროპაშიაც გაჰქონდათ.

ასეთის აღებ-მიცემით მესხნი ევროპაში ისე იყვნენ ცნობილნი, რომ XV საუკუნის ნახევარს, თვით გერმანიის სამღვდლოებამაც კი მიაქცია ამათ ყურადღება, სამცხეში გამოგზავნეს ლუტერის სჯულოს მქადაგებლნი ზ ათაბაგ მზედკაბუკ დიდის ლუტერის სჯულთან დაკავშირებას ჰფიქრობდენ, მაგრამ ეს ვერ მოუხერხდათ, მაღე ისლამის ძალამ დასძლია იგი.

რაც შეეხება სწავლის მხრით: მესხნი ისე არ იყვნენ, რაც დღეს არიან იგინი, ბიზანტიის, ევროპის და რომის გზების სიახლოვის გამო, აქ იყო დახსნილი ძველადგანვე დიდი სასულიერო და საერო სასწავლებლები, აკადემიები, უნივერსიტეტები, საშუალო სასწავლებლები, დაბალი და სხვანი, როგორც ვაყების, ისე ქალების. ეს არავინ იუცხოვოს, რადგანაც ყოველივე იგი მართალია და მას ამოწმებს ჩვენი ისტორია, მესხთა განათლებულ კაცთა ცხოვრების ცნობებით, თვით ქართველთ მწერლობაც კი ამათგან აღორძინდა, ვინ არის ჩვენს მწერლობაში ძველად სახელოვანი, რომ აქაურები არ იყვნენ. სამღრთო ფილოსოფიური მწერლობის შემქმნელ მთარგმნელნი არიან გიორგი მთაწმინდელი, გაბრიელ ქართველი, ევთიმე ქართველი, მურვანოზ ეპისკოპოზი და ვინ იცის რამდენი სხვანი, საერონი: შოთა რუსთაველი, შავთელი, სარგის თმოგველი, დავით საათაბაგოელი და მრავალიც სხვანი, ენით დაუთვლელნი.

თვით აქეთა მხრის მონასტრები და მათი სასწავლებლებიც დიდათ ბრწყინავდენ სხვა და სხვა ბერების სამწიგნობრო შრომით, პალოგრაფიით, დაუცხრომლის წიგნების

გადამწერლობით. რაც კი ქართულს ენაზედ ძვირფას ისტორიული წიგნები გვაქვს დღემდე დაცულნი, იგინი სულ აქეთ არიან დაწერილები, თვით აქაურ მსწავლულ პირებთაგან. შატერდის კრებული, ქართული ნოტები და სხვა ამ გვარნიც სულ აქეთ არიან შედგენილ, ნაწერები, ოვით კატალოგს ჩვენის ძველის წიგნებისას კაცი განცვიფრებაში მოჰყავს, თუ რამოდენა წიგნები დაწერილან აქეთა მხრის მსწავლულ ქართველთაგან. მაშინ არ იყო აქეთ სოფელი, ოჯახი და სხვანი, რომ იქ ქართული წერა კითხვის მცოდნი ათობით არ ყოფილიყოს, მაშინ იქით ყოველმა ქალმა და კაცმა იცოდა წერა-კითხვა „ვეფხისტყაოსანს“ და „დავითის“ ქალებს ზითეფშიაც ატანდნენ.

მესხთა ვაჟრობაც დაწინაურებული იყო და მეურნეობაც, ხელოსნობა და ხელოვნება ხომ ბრწყინავდა, აქედ დაშთენილს ხელოვნურად ნაგებ ტაძრებს და ნაშთებს განცვიფრებაში მოჰყავს თვით აწინდელი მოგზაურნი და მსწავლულნი. ამაზედ საუბარი აქ მეტია, რადგანც ყოველივე იგი მართალია და უტყუარი. აი ასეთი არის სურათი სამცხე საათაბაგოსი, ეს ჩვენ აქ ძრიელ მოკლედ მოვიხსენეთ, შემოკლებით ავსუხსეთ. ვრცელი აღწერა ცალკე არის მომზადებული. ენახოთ ახლა შემდეგი დრო და ხანა.

II

ისლამის გაძლიერებამ, აღმოსავლეთში, დიდად განამაგრა და განამტკიცა თურქების ტომი. თურქები ისე დაწინაურდნენ და აღორძინდნენ ერთ დროს, რომ მათ საშვალ საუკუნეში, მთელის კავკასიის ქრისტიანთა ტომთა წინამდღეგ სჯულის გამო მახვილიც აიღეს ხელში, მალე თვით ბიზანტიის იმპერიასაც დაუწყეს დავა და ბრძოლა. თურქთაგან ესეთი გარემოება აღვილი საქმე არ იყო ბიზანტიელთათვის, მაგრამ რას იზავდნენ. იმედი ჰქონდათ თავის დაცვის, თურქები უძლურ-უკუღრურო ერად მიაჩნდათ, თუმცა არც ის

ფიწყდებოდათ, რომ თურქებში აღრიდანვე მწარედ დაამხეს ჰაისტანი, მოსპეს არაბისტანი და მრავალნიც სხვა პატარა თემნი არამცთუ მარტო ქრისტიანები, არამედ თვით მუსულმანთა თათრის ტომის ერნიც.

ბიზანტიის ამ შავ-ბნელ დროთა 1451 წ. იმპერატორად იყო კონსტანტინე მანუელისძე. კაცი უძლური და მჩატე, ისტორიკოსის გიბონის სიტყვით, კონსტანტინეს ცოლად უნდა შერთა ქართველ მეფის ქალი, ქალის გასინჯვა და შერთვის საქმეც გათავებული ყოფილა თურმე იმ დროს, როცა ბიზანტიის იმპერიას განადგურება კარს ედგა. ოსმალთაგან იმპერატორი დიდს შიში ჩაეარდა, რადგანც ოსმალნი მძლავრის ძალით აღმოსჩნდნენ. მაშინდელი ბერძნის ბერები კი იმპერატორს ასწავლიდნენ, რომ თქვენ დაცემის ნუ გეშინიანდ, ოსმალებს ღმერთი, ქრისტი, მღვთის შობილი და ჩვენი წმინდანები მათ აქ არ შემოუშვებენო. გინდ ეგენი რომ შემოვიდნენ აქ და იბრძოლონ, მაინც ვერაფერს გააწყობენო. ასე ფიქრობდნენ, მაგრამ საქმე ისე არ აღმოსჩნდა, ოსმალთა კონსტანტინეპოლი ააღეს, ბიზანტიელთ საქმე ისე წაუხდათ, რომ თვით იმპერატორიც კი ქუჩაში, ბრძოლის დროს მოკვდა. ამის შემდეგ კონსტანტინეპოლს ოსმალთა დროშა გაიშალა.

ბიზანტიის დამხობის შემდეგ, ოსმალთა დაიმორჩილეს მთელ ბალკანის კუნძულთა სლავიანთა. სამეფოები, მიუხელოვდნენ ავსტრიას, იტალიას, ვენაში მავრებიც კი დაუკავშირეს ისლამს, მთელს ევროპას უპირობდნენ გადაბრუნებას, დამხობას, ამ დროის პოლონელთა და ევროპის ზოგიერთ ქრისტიანთ სამეფოებთაგან თაჯბირი იქმნა და მათის ძალით ოსმალნი გამოძევებულ იქმნენ უკან, ესენი მოვიდნენ კონსტანტინეპოლს, აქ გაიმაგრეს ფეხი, მათ მფარველობის ქვეშ დაშთა მთელ სლავიანთა ტომთა სამეფოები. მალე ხალხსაც დაუწყეს ისლამთან დაკავშირება 1455 წ. კონსტანტინეპოლიდამ ტრაპიზონის ბერძენთა მეორე იმპერიასაც

მოადგნენ, ესეც მალე დაიმორჩილეს და მოსპეს ბერძენთ
იმპერიატ. ტრაპიზონის იმპერიის დამხობის შემდეგ, საქარ-
თველოს მიჯნასაც მალე მოადგნენ და ქართველებსაც მალე
დაუწყეს ბრძოლა.

ოსმალ-ქართველთ ბრძოლა იწყება 1480 წლიდან, იგი
გრძელდება დიდ ხანს, 100 წელს მეტს. ოსმალთ წადილი
იყო საქართველოს სრულიად დამორჩილება, მაგრამ ამას
იგინი ვერ ახერხებდნენ, რადგანაც სამცხე-საათაბაგოელნი
მედგრად ებრძოდნენ, ფეხს არ ადგმევინებდნენ აქეთ.
როგორც იქმნა, ოსმალთა შეიძლეს და 1580 წლებს სამცხე
საათაბაგო ჯერეთ მეგობრათ გაიხადეს და მერე მეხარკეთ,
ანუ ქვეშევრდომათ, ხოლოდ ისეთი პირობით, სჯული და
სამართალი უნდა ყოფილიყო ქართული, ათაბაგები ისევე
უნდა ყოფილიყვნენ გამგეთ, როგორც მანამდეს იყვნენ,
ფული უნდა ყოფილიყო ქართულ-ოსმალური, ერთის სიტ-
ყვით ყოველივე უნდა ყოფილიყოს ქართულად, ხოლო
სამცხე-საათაბაგო უნდა შესულიყოს ოსმალთა მფარველო-
ბის თუ ქვეშევრდომობის ქვეშ, ქართველნი უნდა ყოფილი-
ყვნენ ოსმალთ ერთგულნი, ხარკი უნდა ეძლიათ, ათაბა-
გებს ერთის სიკვდილის შემდეგ ყოველთვის სულთანი დაამ-
ტყიცებდა მეორეს, მოკლედ რომ ითქვას, სამცხე-საათაბა-
გოს თავის ავტონომია აქვნდა.

ოსმალთა მორჩილების დროს, ქართველთა სამცხე-სა-
ათაბაგოში არა უკირდათ რა, შინაური საქმიანობა გვარია-
ნად აქვნდათ დაყენებული, ხოლო სჯულის გამო კი ოსმალ-
თა იწყეს კირთება, ჩუმათ ისლამის ვრცელება ქართველბ-
ში, ამას კი შუღლიც მოსდევდა, ქართველნი მაინც მაგ-
რობდნენ, მესხნი ადვილად ვერაფერს სთმობდნენ. 1526 წ.
გარდაიცვალა ათაბაგი მანუჩარ მეორე, ამის შემდეგ, უნდა
გამთავრებულიყო ძმის წული ათაბაგისა მანუჩარ მესამე, რა-
დგანც მანუჩარ მეორე უმეო იყო. ამავე წელს მანუჩარ მესა-
მე კონსტანტინეპოლს წავიდა, ნახა სულთანი, აუწყა სამთავ-
როს ცნობები და ათაბაგის სიკვდილი. სულთანმა ათაბაგად

მანუჩარ მესამე დაამტკიცა, იგი თავის თანმხლებლებით მალე დაბრუნდა საქართველოში. მანუჩარ ათაბაგს ზღვიდამ გადმოსვლის შემდეგ, ლაზისტანიდამ, მგზავრობა კლარჯეთ ართვინისკენ მოუხდა. ართვინის ახლოს, სოფლეს სვეტს, თავის ბიძაშვილს ბექა ათაბაგს ესტუმრა თავის თანამხლებლებით.

მანუჩარ მესამემ ბიძაშვილს უამბო ყოველივე ცნობები და სულთანთან პირობის დადება, რომ სამცხე-საათაბაგეთოთ ავტონომია უნდა დაშთეს ხელ-შეუხებლად, სჯული ქართული არ იქმნეს შემცირებულ, მათში ძალით არცინ გადაბრუნონ და ბევრიც სხვა ამ გვარები. ამის სამაგრიოდ ქართველთაც მართებთ ერთგულება მათი და ხარკის ძლევა ყოველთვის. სამწუხაროდ, შურმინ დასძლია ბექა ათაბაგს თვალები და გული ჰქონიყო აღესილი ბიძას შვილზედ მასზედ, რომ ათაბაგობა რატომ მე არ მხვდა და მას ერგოვო. ამიტომ მგზავრს ბიძა შვილს, ღამე ვახშამზედ საქმელში წამალი შეაპარა და მოსწამლა. იმ ღამესვე მანუჩარ მესამე მოწამლვით გარდაიცვალა. მეორე დღეს იგი ახალციხეში წაასვენეს თანხლებელთ. მის მერე ბექა ათაბაგი სტამბოლში წავიდა, მალე ნახა სულთანი, აუწყა მანუჩარ მესამის გარდაცვალება. თვით განუცხადა ერთგულება და აუწყა, რომ ათაბაგობას ეხლა თუ შე მიბოძებთ, მაშინ მე თქვენი ისეთი ერთგული ვიქნები, რომ თვით ისლამსაც დაუკავშირდები, მერე ვეცდები და მთელ სამცხე-საათაბაგოს ქართველთაც სულ ისლამს დაუკავშირებო. ასეთ დაპირებას სულთანმა ყურადღება მიაქცია. რამდენიმე ხნის შემდეგ ასეთი პასუხი მისცეს ბექა ათაბაგს.

ათაბაგობა ქართული წეს-წყობილება ირის: ჩვენ ეს გვინდა მოვსპოთ და მის მაგიერ ფაშობა განვაწესოდ, შენ თუ ისურვებ ამას და ისლამს დაუკავშირდები, მაშინ ჩვენ შეგვეძლება რომ ათაბაგობის მაგიერ ფაშობა გიბოძოთ და მით დაგამტკიცოდ თქვენს ტახტზედ. ათაბაგ ბექა იმაზედ

დაფიქრდა და მალე თანახმობის ცნობაც განუცხადა. რამდენიმე ხნის შემდეგ ბექა ათაბაგი ისლამს დაუკავშირდა, სახელად საფარა უწოდეს და ახალციხის ფაშად დანიშნეს. პირველ მუსულმან ეს ფაშა იყო და მერე მის მომდევარნი, რამდენიმე ხნის შემდეგ საფარ ფაშა არზრუმის სერესკერის დახმარებით ახალციხეში მოვიდა და გაფაშდა. შემდეგ გამთავრების დაიწყო მოქმედება და საეროდ ქართველებში ისლამის სასარგებლოდ ქადაგებდა. მან მალე მიაღებინა ისლამი თავის მეუღლესაც. ოსმალეთიდან ისლამის მქადაგებლებიც დაიბარა, მალე მოვიდნენ ნასწავლი ხოჯები, მოლები, ხაფიზები და იწყეს ისლამის სასარგებლოდ ქადაგება, ამათ ქადაგებას მოჰყვა ისლამის ვრცელება, მერე სასულიერო სასწავლებლის დაარსება ახალციხეში, სადაც მარტოდ იზრდებოდნენ მოლები. ასე და ამ გვარად, საფარ ფაშა ჯაყელის ცდით და შრომით დაიწყო სამცხე-საათაბაგოს ქართველებში ისლამის ვრცელება. 150 წლის განმავლობაში მთელი ეს კუთხე და მის მცხოვრებ ქართველნი დაუკავშირდნენ ისლამს, ზოგი ხეობა გვიან დაუკავშირდა, ზოგი აღრე. ისლამთან დაკავშირებას დიდი ისტორია აქვს.

ქართველ მაჰმადიანბულთ თავადისშვილებს თავადობის მაგიერ ბეგობა მისცეს, ალია ბეგობა, სანჯაყბეგობა, აზნაურებს ალიობა და სხვათაც ასეთივე, რითაც ოსმალთს მთავრობამ გაიერთგულა ესენი და ამათის გაერთგულებით ქართველ მაჰმადიანთ დიდ კაცთა ოჯახებში ოსმალურმა ენამაც იწყა გავრცელება, საქმე ისლამის და ოსმალური ენის სასარგებლოდ ისე წავიდა, რომ 1670 წლებში, უკვე ქართველ მაჰმადიანთაგან მოლები და ხოჯებიც გაჩნდნენ. ამასვე მოჰყვა ქართველთ შორის ოსმალური ზნისა და ხასიათების ვრცელება, ოსმალთს მთავრობამ ქართველ მაჰმადიანთ თავად აზნაურებს და გლეხებსაც ძველი წესები ადგილ-მამულის მფლობელობისა ჩამოართვა, ყოველივე ოსმალურად მოუწყაო. მაგალითებრ: თავად-აზნაურთ და სხვათაც რაც რამ ძველი

საბუთები აქვნდათ, გუჯრები, სიგელები და ბევრიც სხვა ამ გვარგზი, ყოველივე იგინი 1720 წლებს ჩამოართვეს, მათ გაგიახლებთო, ასე უთხრეს; ძველები კონსტანტინეპოლს წაიღეს და იქიდან ძველების მაგიერ განახლებულნი კი არ მისცეს, არამედ სხვა, სულ სხვა სახის და შინაარსის ქაღალდები, რომელთაც ძველი წესები ქართველ მაჰმადიანთ სრულიად მოეშალად ადგილ-მამულების მართვა-გამგეობის შესახებ.

ჩვენდა სამწუხაროდ, ოსმალეთის ძლიერება ქართველ ტომს მარტოდ ასეთის გარემოებით არ მოეწონა მესხად, იგინი ამას გარდა, ქართველ მუსულმანებს აძულებდნენ ქართულ ენას, ქართულ წიგნებს და თვით საქართველოს ხსენებასაც. რაც შეეხება საქართველოს ქრისტიანთ მცხოვრებთ ქართველთ შესახებ, მათაც ისე აძულებდნენ როგორც მოუწოდებელ სჯულის ქირს. ქართველი გიურიოა და სხვანი, ასეთის მიდრეკილებით მათ მუსულმან ქართველებს სასტიკად შეაძულეს ქრისტიან ქართველები, საქმემ და გარემოებამ იკამდის მიაღწია, რომ სიტყვა „ქართველი“ მუსულმან ქართველ ქირივით სძულდა, ის ამით ხატავდა უსჯულოს, უღმერთოს. ქართულად მოლაპარაკე ქართველ მუსულმანისთვის რომ გეტქვა: შენ ქართველი ხარ ტომით, სისხლით, შთამომავლობით, ის ამას იწყენდა ისე რომ სატევარზედ დაიდებდა ხელს. სასტიკად სძულდათ, ვისმეს რომ ეთქვა მათვის თუ „**აჰ შე ქართველო**“ იქ საქმე უსისხლოდ არ გათავდებოდა. ასეთის სიტყვების გამო თვით ჩვენ დროს, მათს „მეჯლიშებში“ ხანდისხან სხვა და სხვა პირთა საჩივრებიც ყოფილა ატეხილი, რომ ამა და ამ პირმა მე „**ქართველი მიწოდაო**“. ქართველ მაჰმადიანებში სიტყვა ქართველი გმობათ იხსენება, ქართველ ქრისტიანს ხატავს, ანუ გიაურს. ზოგმა კი შეიგნო, რომ ის მოდგმით, ენით, სისხლით ქართველია და სჯულით მუსულმანი. ამაზედ ნახავთ სხვაგან. საქმემ ზა გარემოებამ იკამდის მიაღწია, რომ მესხეთ ჯავახეთის ქართველ მუ-

სულმანებს სასულიერო პირნი თვით ქართულ ენასაც აძუ-
ლებდნენ, ეუბნებოდნენ, რომ მაგ ენაზედ ლაპარაკს თავი
დაანებეთ, ვინაიდან ეგ ენა უსჯულოების ენა არისო. ხალ-
ხიც იფიწყებდა ამას. ყოველივე ეს სწარმოებდა მთავრობის
მანქანებით და იმ პოლიტიკით, რომ ქრისტიან ქართველებ-
თან მუსულმან ქართველებს არავითარა სიყვარული და
მისვლა-მოსვლა არა ჰქონიყოთ, რომ მის საშუალებით მათ
შორის ოდესმე ძმური კავშირიც არ განცხოვლებულიყოს.
ყოველივე ამისთვის ვრცელდებოდა, რომ მთავრობის წყა-
ლობით ძმას-ძმა შეეძლებინა; სამშობლო ენა, ისტორია,
თავის ვინაობა და მის მაგიერ ყოფილიყო მთავრობის მონა,
ზვარაკი.

ასე და ასეთის ოსტატობის წყალობით შევიძულეთ ერ-
თმანერთი, დავივიწყეთ ერთმანეთის ხსოვნა, ნათესავობა,
ქვეყანა, ისტორია, ენა და ბოლოს ისეთ მტრებათ გადავი-
ქეციით, რომ თვით სისხლის ღვრასაცკი სიამოვნებით ვკიდე-
ბდით ხელს. დავკარგედ ყველაფერი ერთობის, ნახევარ ოს-
მალს საქართველოს. ერი იქით დარჩა და ნახევარი აქეთ
დავრჩით, ამ გარემოებამ ისე აგვამხედრა ერთმანეთის წინა-
მდეგ, რომ ბოლოს ჩვენის ხელითვე ვანგრევდით ჩვენს
მამაპაპათაგან დანატოვარ ძვირფას ისტორიულ ნაშთებს.
ჩვენის დაკარგვით და დავიწყებით ბევრს ძვირფას ძეგლს
მოედო ბოლო და მოისპო საყოველთაოდ ჩვენის ისტორი-
ის და ხსოვნისთვის. ოსმალეთის მთავრობის წყალობით,
საქმე ისე იყო დაყენებული, რომ ქართველ ქრისტიან
კაცს იშვიათად რომ ქართველ მაჰმადიანებში ღირსებიყო
ნება შესვლისა და იქ ემგზავრნა თავისუფლად. ასეთ სისას-
ტიკის წყალობით, ქართველ მაჰმადიანთ შორის, ქართული
ენა ბევრს ალაგას ამოვარდა, ბევრს ალაგას დღეს ეს ენა მათ
შორის აღარ იხსენება.

III

ყოველივე ამას საფუძველი დაუდო ბექა ათაბაგმა, ანუ საფარ ფაშამ. საფარ ფაშის შემდეგ, მათს საგვარეულო ტახტზედ იყვნენ შემდეგი ფაშები: უსუფ ფაშა 1657 წ. როსტომ ფაშა 1659 წ. ასლან ფაშა 1670 წ. უსუფ II ფაშა 1690 წ. სელიმ ფაშა 1701 წ. ასლან II ფაშა 1716 წ. ისაყ ფაშა 1740 წ. უსუფ ფაშა 1747 წ. ამ უკანასკნელის პირის ფაშობით გათავდა ჯაყელების გვარის ფლობის და გამგეობის საქმე. ამით გვარის წევრთა მოსპობის მიზეზები კარგად არ სჩანს, თუ რამ გამოიწვია, ზოგნი ბოროტებას სწამებენ, ხალხის შეწუხებას, ქვეყნის ამოვადებას, ზოგი მთავრობის ურჩობას, ოსმალეთის იმპერიის არ მორჩილებას. ამით შემდეგ, ახალციხეს გამოგზავნილ იქმნა ფაშად, აფრიკის მთავარ სარდალი სულეიმან ფაშა ნეზაძე, ქართველ მუსულმანი. ამ ფაშას მცირე ხანს შერჩა ახალციხეს ფაშობა, მას მეტად კარგი განწყობილება აქვდა გურიის მთავართან, სამეგრელოსი, იმერეთის მეფესთან, ქართლის და მთლად ქართველ ერთან. მტერთაგან დაბეზლებულ იქმნა იგი სულთანის წინაშე, მას შესწამეს უბრალოდ ღალატი და ამიტომ თავი მოჰკვეთეს 1750 წლებს. ამის მოადგილედ გამოგზავნეს ერთი თათარი ფაშა. რომელმაც მთელი სამცხე-საათაბაგო გაალატა ქრთამებით, გააგსო ავაზაკებოთ, ავაზაკებს აცარცვინებდა ხალხს, არბევდა შეუძლო ხალხს და მისი სამართალი ფულით იყიდებოდა. ამ ფაშის მოკმედებამ მთელი ქართველ მაჰმადიანები შეაწუხა, ამიტომ ქართველ მაჰმადიანები მის წინააღმდეგ ამხედრდნენ, სტამბოლში მთავრობას მისი გამოცვლა სთხოვეს, მაგრამ მთავრობა არ ისმენდა, მათ სხვა რაღაც ქართულ სამტრო მიზეზებს სთვლიდნენ, ქართველთა მაჰმადიანებს ქართულ ორჯულობას სწამებდნენ. საქმე ისე გამწვავდა, რომ უკანასკნელ ქართველ მაჰმადიანებმა ეს ფაშა მოკლეს და მის შემდეგ მთავრობას შეუთვალეს: რომ

ჩვენს ქვეყანაში უცხო ტომის კაცი არ გამოდგება ფაშათაო. ამ გარემოებამ მთავრობაზედაც იქონია სწორი გავლენა, მთავრობამაც კემშარიტად დაინახა ერის ასეთი თხოვნა და დარიგება.

ამ დროს, 1765 წ. აპარაში, სხალტის ხეობაზედ სახელოვნებდა, ქართველ თავადიშვილთა შთამომავალი ხიმშიაანთ გვარის წევრნი ბეგნი—ხიმშიაშვალეები. ამათაგანი იყო მაშინ გამოჩენილი აბდულ ალა ხიმშიაშვილი. აბდულ ალა ხიმშიაშვილი ხალხში ცნობილი ყოფილა როგორც შეძლებული მემამულე, დიდის ქონების პატრონი, საქონლის და სხვაც ბევრი. ხალხის პატრონობა და მართვა გამგეობა ამას უთავნია, იგი ამისთვის ღირსეული პირიც ყოფილა, რადგანაც ცნობილი ყოფილა როგორც მართლმსაჯული, როგორც პატიოსანი და ხალხის ქომაგი. მალე ასეთი ცნობა ერისა სტამბოლში სულთანსაც მისვლია, მთავრობას რაკი შეუტყვია აბდულ ბეგ ხიმშიაშვილის ცნობა და ღირსება, იგი მაშინათვე ამ მხრის გამგე მართელად დაუნიშნავდ. აბდულ ბეგს თავის გამგეობა კარგად უმართავს, სიმართლიდ, ეს გარემოება მთავრობასაც შეუტყვია. აბდულ ბეგს ერთი თავისი შვილი სელიმ ბეგი სტამბოლში გაუზზავნია სასწავლებლად. სელიმი იქ სწავლობდა, იქ სწავლის მიღების შემდეგ საქართველოში დაბრუნდა და მამის გვერდით განაგებდა, რამდენიმე ხნის შემდეგ მან სახელმწიფო თანამდებობაც მიიღო. აქ ხამსახურის დროს, სელიმის მამამ აბდულ ბეგმა იმეცადინა და თავის შვალს სელიმ ბეგს ფაშობა უწოვნა. ფაშობის მღებიდამ აბდულ ბეგმა თავის თანამდებობა შვილს დაუთმო, ქვეყნის გამგეობა სელიმ ფაშამ დაიწყო.

სელიმ ფაშა იყო კარგად მცოდნე თავის ქვეყნის და ერის საქმეების, მოყვარი იყო თავისუფლად გამგეობის და მოქმედობის მოტრფე, მალე განდიდებაც მიიღო. იგი ოსმალის ერთგული იყო, ამათ სასარგებლოდ შრომობდა კიდევ, 1784 წ. ამას დიდი შეტაკება და ომიც მოუხდა გურიის

მთავრებთან, ხოლო იმავე დროს იყო აქარელთ თავისუფლების მოყვარეც, ამის ნატვრა აქვნდა, აქარა, ანუ სამცხე-საათაბაგო ოსმალთა ფლობისაგან განთავისუფლებულიყოს, იგი ძველებურად, ავტონომიურად ყოფილიყოს და მის ათაბაგად სელიმ ფაშა დამდგარიყო, მერე ეს თანამდებობა უფლებით მათს შვილებზედაც გადასულიყოს მემკვიდრეობით. სელიმ ფაშა აჰის სასარგებლოდ მოქმედებდა.

მის განზრახვის წინააღმდეგი იყო ოსმალთა მთავრობა, ამიტომ სელიმ ფაშამ მათ ომიც გამოუცხადა, ოსმალთა ჯარს გარეკას უპირებდა, ხირხატის ციხეში ჯარი შეიყვანა, თან 10 წლის საგძალი შეიტანა და ოსმალთ ომიც დაუწყო. პირველად ომში სელიმ ფაშა სჯობნიდა, უკანასკნელ კი იძლივა შინად გამცემთ წყალობით, იგი დამორჩილებულიქმნა და 1815 წ. თავიც მოჰკვეთეს ოსმალთა ბრძანებით. ქართველ მაჰმადიანები ოსმალთა მთავრობას ჯარის კაცებს არ აძლევდნენ. სელიმ ფაშის დამორჩილების და თავის მოკვეთის დროს კი ისურვეს ჯარის კაცთა, ანუ ნიზამის გაყვანა, მაგრამ ვერც მაშინ ესე იგი 1815 წ. მოახერხეს, ეცადნენ ბევრს და მხოლოდ ქართველ მაჰმადიანთაგან ნიზამი, ანუ ჯარის კაცი 1854 წ. გაიყვანეს პირველად.

სელიმ ფაშის შემდეგ, მთელს სამცხე-საათაბაგოში სახელოვნებდა ახმედ ბეგი—ძე სელიმ ფაშისა, რომელიც ოსმალურად ნასწავლი კაცი იყო, ქართული წერა-კითხვაც კარგად იცოდა, ამის ნაწერი ქართული წერილები მეც მინახავს. ახმედ ბეგმა ფაშობას მალე მიაღწია, მალე განდიდებაც იწყო. 1828 წ. ახალციხის ფაშად იყო, განაგებდა მთელ ქართველ მაჰმადიანთ საქმეებს. ახმედ ფაშამ სელიმ ფაშის კვალს მიჰბაძა, მან 1826 წლიდამ, რუსის მთავრობასთან საიდუმლოდ მოლაპარაკება დაიწყო, სურვილი აქვნდა რუსეთის საქართველოსთან დაკავშირების იმ პირობით, თუ რუსეთის მთავრობა სამცხე-საათაბაგოს ძველს ათაბაგურს წესებს ზღუდგენდა და მთავარ გამგედ ახალციხეში ახმედ ფაშას დას-

ტოვებდა, მერე ეს უფლება მის შთაჰამავლობაზედ საკუთრებად გადავიდოდა.

სხვათა შორის ამის გამო მას მოლაპარაკებაც აქვდა იმ დროის საქართველოს მთავარ-მართებელთან, მთავარ მართებელი თანახმა იყო ამისი, ეს ამბავი ამან იმპერატორსაც აცნობა. ახმედ ფაშის შესახებ ასეა ნათქვამი სამხედრო არქივის ეურნალში, საიდანაც უხელმძღვანელია პატივცემულ გიორგი ნიკოლოზის ძე ყაზიბეგს, ამ საქმის შესახებ გიორგი ყაზიბეგს ეს სიტყვები მოჰყავს თავის წიგნში და ჩვენც აქედამ შემოგვაქვს სიტყვით სიტყვა რუსულად *):

„Если только русскіе оставятъ за нимъ Ахметъ пашей, его владительскіе права и дадутъ чинъ генерала и лентъ“. ამ საქმის მოსალაპარაკებლად დანიშნული იყო იმ დროის ცნობილი გენერალი ვ. ბებუთოვი, ეს უკუდმართად დატრიალდა, საქმე ჩაიფუშა. 1829 წ. რუსებმა ახალციხე ომით აიღეს, ახმედ ფაშა არზრუმს გადიევანეს, უფრო დიდი თანამდებობა მისცეს, არზრუმის სერესკერობა, მთავარ ფაშის გამგეობა, ეს არზრუმს გარდაიცვალა, 1850 წ. დასაფლავებულია იქვე არზრუმს, ლალა ფაშის ჯამეში. ამ ახმედ ფაშის ძე გახლდათ, ჩვენში კარგად ცნობილი შერიფ ბეგი ხიმშიაშვილი.

შერიფ ბეგმა მამა პაპის განძრახვას დიდი ყურადღება მიაქცია, მას სურვილი აქვდა საქართველოსთან შემოერთების, ამაში გაახილა თვალეზი და ამითვე დალია უკანასკნელი თვისი დღენი. ოსმალოს საქართველოს შემოერთებამდე, ამასთან მგზავრობდნენ ყველა ჩვენი მოგზაურები და ცნობებს ჰკრებდნენ. შერიფ ბეგი მახვილ გონიერი კაცი იყო, კარგად მცოდნე ქართულის წერა-კითხვის და ძველებურის ამბების, ამის კაი მეგობრები იყვნენ თ. გრიგოლ გურიელი და მიხეილ მეფისოფი.

*) Лавистанскій Санджакъ, Тифлисъ, 1871 г. გიორგი ყაზიბეგისა.

ამათი ნატერა იყო სამცხე-საათაბაგოს რუსეთის საქართველოსთან უომრად შემოერთება, ეს მოხდებოდა კიდეც, შაგრამ ზოროტ პირთა მეოხებით საქმე ომით გათავდა, შემოერთების დროს, შერიფ ბეგმა მაინც იშრომა და იმეცადინა, რომ ცოტა სისხლი დაღვრილიყო. სისხლი დაიღვარა მაინც—ამაოდ, 1878 წ. შეერთებულ იქმნა აქარა, ქობულეთი, ლივანა, შავშეთ-კლარჯეთ და სხვა ადგილებიც რუსეთის საქართველოსთან. შერიფ ბეგს გენერლის ხარისხი მისცეს და ჯამაგირი, ასევე სხვა ქართველ მაჰმადიანთ იმ პირთ, რომელთაც ისურვეს მამა პაპეულის მიწა-მამულზედ დარჩენა, ჭეენთან შემოერთება, მაინც შემოუერთებელი დაშთა ჩეენთან მთელი ლაზისტან-ქანეთი. მასთან სხვაც ბევრი ადგილებიც, შეერთების რამდენიმეს ხნის შემდეგ, როცა რუს-ოსმალთ ადგილების მიჯნები და საზღვრები დაიდო, მაშინ ჩეენდა სამწუხაროდ, ოსმალეთის ხელში იმ დრომდე დარჩენილ საქართველოს საზღვრებში გადავიდა აუარებელი ადგილები, მაგალითებრ მთელი ხახულის ხეობა, იშხნის, არჯევანთან ხეობა და ვინ იცის კიდეც რამდენი სხვა ადგილები, მთელი სივრცე რამდენიმე სამაზრო ადგილების.

ამ დროსაც განმეორდა ის შეცდომა, რაც 1829 წ. ომის დროს მოხდა, რომ შეცდომით ქოროხის მაგიერ რუსულად ჩოლოქი იქმნა ანუსხული, რადგანაც რუსულად ქასო არ არის და ამის შეცდომის წყალობით იმოდოლასივრცე რუსეთთაგან ქართველთა დახმარებით და სისხლით აღებული ისევ ოსმალეთს დაუბრუნდა. ამ ახლად შემოერთებულს კუთხეში დ. ბაქრაძემ კი მოასწრო მგზავრობა და იქაური ხალხი და ნაშთები ასწერა კიდეც, ზოგან ნაშთებთ სურათებიც გადაიღო. მერე კი ყველა ეს ადგილები ისევ ოსმალეთს დაუბრუნდა, იქით, ძლიერ ბერს ალაგას, ქართველ მუსულმანები თავიანთ დედა ენაზედ ლაპარაკობენ.

დიდის ხნიდამ დაშორებულთ ქართველთ, გველირსა შეერთება. ამ შეერთებას აქვნდა ჩვენის ტომისთვის დიდი მნი-

შენელობა, დიდი სასიხარულო მოვლენა, ვამბობთ, დიდს მნიშვნელობას ჩვენ მიტომ ვაძლევდით, რადგანაც 1629 წლის შემდეგ 1878 წლამდის, ჩვენ და ქართველ მაჰმადიანთ. თითქმის მიგვაფიწყდა ერთმანერთის ცნობა, არსებობაც კი, მთელი სამცხე-საათაბაგო გახდა ოსმალთს საკუთარ სათათ-რეთად. ჩვენ ქრისტიან ქართველებს დაგვაფიწყდა ჩვენი გა-ნათლების კერა, ჩვენი აკვანი სიბრძნისა—მესხეთ ჯავახეთი. დავკარგეთ ყველა ცნება და ხსოვნა როგორც ჩვენის მოძმე-ების შესახებ, ისევე მთელის ჩვენის წარსულის, ნაშთების და იმ მნიშვნელობის, რაც კი ამ ძველს კულტურულს კუთხეს აქვდა მინიჭებულ აღორძინებულს. მაინც ისიც უნდა ითქვას, რომ ჩვენში იყვნენ თვითო ოროლა ისეთი პირნიც, რომელ-თაც ისტორიით ახსოვდათ ეს კუთხე, იცოდნენ მისი მნიშ-ვნელობა და მისთვის გულ-ჩათხრობილნიც იყვნენ, გულ-დათუთქულნი. ასეთი პირნი მწუხარებით და გოდებით მოს-თქვამდნენ ხსენებულ კუთხის დავიწყებულ ძმათა შესახებ ვაებას. ყოველი მათგანი სწუხდა მათს დაქარგვაზედ მწარედ. ყოველ მათგანს გული უდუღდა ქართველთ მაჰმადიანთ მდგო-მარეობაზედ.

რამდენათაც ჩვენ დაგვაფიწყდა სამცხე-საათაბო და იქა-ური ქართველობა, იმაზედ უფრო უარესად და უფრო მკაც-რადაც ჩვენ დავაფიწყდით მათ. იმ დროის ოსმალთა სახელ-მწიფო და სასულიერო გამგეობის საშუალებით, ქართველებმა დაკარგეს თავიანთი უფლება, ქვეყანა, სჯული, წიგნები, ენა, წარსულის ხსოვნა, ისტორია, თავიანთი ვინაობის მოგონება, თითქმის ყოველივე დასთმეს და ისე დაიკარგნენ და ისე გადასხვაფერდნენ, რაც ძველის განათლება-კულტურის მეს-ხელთ კი არ შეჰფეროდათ, არამედ ველურ ერს. დავიწყე-ბისა და დაკარგვას გარდა, იწყეს შეძულება-მტრობაც მთე-ლის ქვეყნის და წარსულის, ზიზლი ქართველობის, გმობა მისი, მტრობა განუსაზღვრელის სიმძულვარებით და ვინ იცის კიდევ სხვა რამდენ სავნებელ მხარეებით.

დაკარგვ-დავიწყებაც შეიძლება და დავიწყებაც, მაგრამ ისე დაკარგვა, ისე გადასხვაფერება და აღგვა თავის ქვეყნის და ცნებიერების ასპარეზილამ, როგორც ქართველ მაჰმადიანები აღიგავენ ოსმალთა მძლავრების წყალობით, ეს კი შეუძლებელი არის და გონს მოუვალი. ქართველ მაჰმადიანები ისე დაიკარგნენ მწიგნობრობის და თვისი ვინაობის ცნობილამ, რომ მათ ერთი სიტყვის თქმის შნაც აღარ აქენდათ თვისის მამაპაპათა ცნობის, ქვეყნის, წარსულის, ვინაობის და სხვანი. რომ გეკითხათ რამე, იგინი პასუხს ასე მოგცემდნენ: ჩვენ თათრები ვართ, თათრებათ დაბადებულნი, ეს ქვეყანაც სათათრეთის ყოფილა ძველადგანვე, აქ ქართველების თავის დღეში არვინ ყოფილა, თამარ მეფეც თათარი იყო. ერთის სიტყვით ოსმალეთის მთავრობამ ეს ერი ისე გადასხვაფერა, ისე გადააგვარა, რომ გულიდამ სრულიად ამოუწუწნა ყოველივე ცნება, ხსოვნა თვისის თავის და ვინაობის.

ასე გადაგვარებულთათვის დედამიწაზედ აღარა არსებობდა-რა თვინიერ ქართული ენის დაკარგვის, დავიწყების, გადაგვარების და სხვანი. ასეთის გულ-გრილობით და გადაგვარებით, ქართველ მაჰმადიანებმა მრავალს ალაგას დაკარგეს თავიანთი ღვიძლი დედა ენა და მის მაგიერ შეისწავლეს ოსმალური, ასე და ამგვარად, უნდა ვსთქვათ. რომ ქართული ენა დაიკარგა მთელს ყარსის გუბერნიაში, რადგანაც განაპირა კუთხეა ეს, ამიტომ აქ წინაღვე იწყო ქართულმა ენამ მოსპობა, მოისპო ასევე მთელს ჩრდაგანის (არტანის) ოლქში, სადაც ძველად იყო შესანიშნავი ბანა. მოისპო ოლთისის ოკრუგში, შავშეთში, არტანუჯისკენ, ახალციხე, ახალქალაქისკენ, ფოცხოკს, ქვაბლიან ართვინისკენ და ვინ იცის რამდენი კიდევ სხვაგან, ენით უთვლელს ადგილებს.

ისიც კი უნდა ითქვას, რომ დღემდე ბევრს ასეთ გადაგვარებულთ კიდევ ახსოვთ, რომ ისინი ნაქართველარნი არიან და ამიტომ თავიანთ თავსაც გურჯს უწოდებენ. შივ-

შეთში ვნახე ერთი ქართველი მაჰმადიანი, გვარი ვკითხე: მან მომიგო ოსმალურად, რომ მე გორდაზე ვარო. ვინახარ ტომით მეთქი? მან მომიგო: „გურჯიო“. მერე მიზეზები ვკითხე ენის დავიწყების და მანაც მიაშბო მიზეზები ამისი. ამათი გადაგვარება და ასე დაკარგვა იმასაც მიეწერება, რომ ოსმალოს მთავრობა XVII—და XVIII საუკ. მრავლად ასახლებდა ქართველ მაჰმადიანებს შორეულს ოსმალოს კუთხეებში და მათ მაგიერ ქურთები, თურქები და სხვა ასეთნი მოჰყვანდა და ასახლებდა რათა ასეთის ოსტატობით, ქართველთ უფრო მალე დაეიწყებოდათ ქართული ენა.

ეს წადილი მათ შეუსრულდათ და ქართველმა აღრიდგანვე ბევრს ალაგას დაკარგა ქართული ენა. ასე დაკარგვა და გადაგვარება ერთის მხრით საოცარიც კი უნდა იყოს ჩვენთვის, მაგრამ ქართველებში საკვირველი არა უნდა იქნეს. რა. ყოველივე ჩვენში მოხდება, ჩვენი ბუნაბა ასე მოეწყობა და წახდა ამ ორი საუკუნის განმავლობაში. დღეს, ქართველთ მაჰმადიანი არის სამწუხარო ნაშთი, არა შესაფერი მოვლენა მათის დიდის წარსულის და შესანიშნავის წინაპრების.

რაკი ქართველ მაჰმადიანებმა დასთმეს ერთხელ ქართული ენა, ზნე და ხასიათი, მერე მის მაგიერ ოსმალურის შეთვისებას მიეცნენ, ეს იყო მათი საქმე, ცდა სჯულიერად და ცდა ეროვნულადაც, თუმცა უმეტესულად. თვით მათი ხაფიზები აუწყებდნენ და ამაგრებდნენ ასე: ქართული ენა დაივიწყეთ, რადგანაც ეგ თქვენი სჯულის ენა არ არის, არსად მაგ ენაზედ ხმა არ ამოიღოთ, თუ გაგიჟირდეთ, მაშინ კი ას სიტყვაზედ მეტი არსად არაფერი სთქვათ, ამის მაგალითები მე ვნახე ახალიციხე-ახალქალაქის ქართველ მაჰმადიანებში, სადაც უმეტესობა გაფანტატიკებულია, ქართული ენა ზოგ ალაგას დაკარგული აქესთ, ზოგ ალაგას შერჩენილი, მაგრამ სადაც იციან, იქაც მალამენ ამას და თუ არ დიდის წვალებით და გაჰირვებით ამაზედ ხმას არსად ამოიღებენ. ამის შესახებ ქართულ გაზეთებშიაც უწერიად მრავ-

ვალჯერ სხვა და სხვა პირთ, სულ ამის წყალობა გახლდათ, რომ შუა გულ მესხეთ-ჯავახეთის და ფოცხო-ქეაბლიანის ქართველ მაჰმადიანებში აღრიდგანვე იწყო ქართულმა ენამ ამოვარდნა და სადღესოდ იქ ეს ბევრს ალაგასაც არის და-კარგული ქართველთ შორის. გადაგვარებულ ქართველთ გადირქვეს თვით სახელი და გვარებიც, შეილი და ძეთა მაგერ ოღლეები იწოდეს.

ამას გარდა იმეცადინეს და ბევრს ალაგას ქართულ სახელების მაგიერ თათრული სახელები უწოდეს მდინარეებს, როგორც მაგალითებრ: ფოცხო-სუ, აჭარ-სუ, ჩეჩუქ-სუ და სხვანი, ასევე შეუცვალეს სახელი ბევრს ალაგას სოფლებს, მთებს, ტყეებს და ვაკე ადგილებსაც, ყველა მათ დღეს ოსმალური სახელები ეწოდებათ. რაკი ქართველები ასე დაი-კარგნენ, ასე გადასხვაფერდნენ, ამ გარემოებას ოსმალთა სასულიერო წოდება უფრო აფართოვებდა, იგი ყოყელივეს სპობდა მათში მძლავრად და მუსრაიოა. მათის წყალობით ქართველ მაჰმადიანებში უმეტრება ღვა ფეხი. ერთს გაგებულს სიტყვას მათში. არამც თუ უბრალო კაცი იტყვის, არამედ ბეგები, მოღები და ხოჯებიც. მე ვნახე სტამბოლის სასულიერო სასწავლებლის უფროსი მოწაფენი, ერთიც მოლა, გვარად შოთიძე, მაქახელელი. ვითომდა ნასწავლი, მაგრამ მე მას ვერა შევასმინე-რა ვერც სამშობლო ქვეყანაზედ, ვერც საქართველოს ისტორიაზედ და ვერც არა სხვა ასეთ კითხვებზედ. წამ და უწუმ იტყოდა: ჩვენ ყველაფერი ვიცით, აღემანჯა, ფრანსე და სხვა.

ვიტყვით იმასაც, რომ როგორც ჩვენთ შორის, ისე ქართველ მაჰმადიანთ შორის იყვნენ თითო ოროლა ისეთი პირები, რომელთაც კარგად ესმოდათ შეერთების მნიშვნელობა და ჩვენც ფიცით და სიყვარულით უმტკიცებდით მათ, რომ მათ გაქრისტიანების შიში არა ჰქონიყოთ, სჯულის გამოცელის. უმტკიცებდით, რომ ჩვენ, როგორც ერთი სისხლის შვილებს, ერთი ქვეყნის, ერთი ენის და ერთი ისტო-

რიის, გვენატრება რომ მხოლოდ შევერთდეთ, ძმურად ხელი ხელს მივსცეთ, განათლებით ავსდგეთ, დაწვინაურდეთ ცოდნით, სწავლით, მეცნიერებით, ხელოსნობით, ვაქრობით. ისტორიით და ოჯახურის წარმატებით.

ომებიც გათავდა. ბათუმი თავის მიდამოებით რუსეთის საქართველოს დაუკავშირდა. დაკავშირების დროს, ბევრს ალაგას ქართველ მაჰმადიანები წინააღმდეგი გახდნენ, ამბობდნენ: „რუსეთს არ ჩავბარდებითო“. მეორე ოსმალოს სამხედრო სარდალსაც აუწყეს ასე:—**ჩვენ ოსმალით არ უყიდნავართ, რომ ახლა იგი გუყიდისო**“. ამას გარდა იმაზედაც დაიწყეს ლაპარაკი: **ჩვენ გურჯება ვართ, ეს ქვეყანაც გურჯიზტანია და ოსმალი ნუ გვიშვრება ამასო**“. ასეთი საჩივარი ტრაპიზონის ინგლიზის ელჩსაც აუწყეს. მგრამ რა ექნებოდა, არაფერი. საქმე ცუდათ აირ-დაირია, აღარ იცოდნენ რა ექმნათ. ყველა ამბობდა:

„რუსები შემოვლენ, გაგვაქჩისფიანებენ, ქაღ-ბაღანას მოგვტაცავენ, შერე ზულ გავქართველდებით. დავიღუპეთ, ჩვენი ბინა აქ აღარ იქნება, დაიდუპა მუხუღმანობა, წავიდეთ, წავიდეთ. გეთთი, გეთთიო“.

ხალხის ასეთ გარემოებას ყურადღება მიაქციეს სხვა და სხვა ხოჯებმა და მოღლებმა, ამათთან ერის კაცთაცა, დაიწყეს ხალხის ამხედრება და მის სამზადისი, რომ რუსეთს არ ჩავბარდეთო. თუ ჩაბარება მოხდება, მაშინ ჩვენ აქ აღარ გვედგომება, უსჯულო გიაურებს ვერ მივენდობით, იგინი ჩვენ გაგვაქართველებენ, ამიტომ ისევ აყრას და მუშაჯირად წასვლა უნდა ვიფიქროდო. ხალხის ასეთ ფიქრებს დერვიშ ფაშაც უწყობდა ხელს და რუსეთის ჩაბარებასაც აგვიანებდა, რომ მის საშუალებით, მქადაგებლებს მოემზადებინათ გადასახლების ნიადაგი. დერვიშ ფაშის ასეთი განძრახვა ალი ფაშამაც იცოდა და ამიტომ ესეც მოქმედებდა თავის ამხანაგებით მუსულმან ქართველთ გადასახლებაზედ.

ალი ფაშა მუსულმან ქართველთ გადასახლებაზედ მით უფრო ფიქრობდა, რადგანაც მას დიდი უსიამოვნება აქვდა

დერეფიშ ფაშასთან გამართული, აქ ამათ ბაირახტარად ის გახდა, თუ რომელია რომელს აჯობებდა გადასახლებაში დარომლის სიტყვით უფრო ბევრი აიყრებოდა თავის მიწა-მამულისადამ, თავის სამშობლოდამ და შორს საცალა უცნობ ოსმალთა აღგილებზედ გადასახლდებოდა. ამათ მთელი ქვეყანა აშალეს და გადასახლებაც მოამზადეს, ხოლო ამ დროს, ქართველ მაჰმადიანთ შორის იყვნენ თითო ოროლა ისეთ პატიოსან პირნიც, რომელნიც ქართველ მაჰმადიანებს ჩაბარებას ურჩევდნენ და თვის სამშობლოს არ დაკარგვას, ფეხის არ მოკლას, ასეონი იყვნენ მრავალნი და მათ შორის შემდეგნიც:

ჰასან ეფენდი ხაჯიფაჰიფი — სოფ. მერისელი, აქარის მუფთი და „მეჯლისის“ ყადი. იცოდა ჩინებულად ქართული ენა და ამ ენას ჯამეშიაც ხმარობდა ქადაგების დროს. ერთ დღეს ამან დააწყნარა აქარის აღელვებული მუსულმანობა. გარდაიცვალა 1890 წ.

ტუპამ ბეგო შარვაშიძე — აქარელი ბეგი. რუსების დროს აქარის უფროსი, კაცი გონიერი, დიდათ მრეკარე თავის ქვეყნის და ხალხის. ამ საპატიო პირს მეტად დიდი ამაგი მიუძღვის აქარელთა წინაშე. ეს პირი ამაგდარია ამით. ამ პატარა წიგნში მოკლედ ვსწერთ, რადგანაც მეორე წიგნში ამის ამბები ვრცლად გვაქვს ანუხსული.

ახმედ ეფენდი ხაჯაშა — მარადიდელი. რუსობის შემდეგ ლივანის უფროსი. გონიერი — კაცი, დიდი მეგობარი ტუპამ ბეგ შარვაშიძის და მუსულმან ქართველთ წინაშე დიდი მოამაგე. ლივანის აღწერაში ამ პირის შრომას ვრცელი აღგილი უკავია და ამიტომ აქ ეს ვაკმარედ. იყვნენ თითო ოროლა კიდევ სხვა ქართველთ მუსულმანები, რომელთაც ჩვენ სხვაგან ვსწერთ ესენიც მღვიძარედ იყვნენ და დიდათ სწუხდნენ მუსულმან ქართველებზედ. ამათაც დიდათ იშრომეს და მუსულმან ქართველთ რიცხვი სხვათერ მოამზადეს. ეს ამბები დერეფიშ ფაშამაც შეიტყო კარგად. მაშინ ამან ხელდახელ გეგმა შეცვალა და უცბათ აქარლებს ასე იცნობა:

ფადიშხის (სულთანის) ბრძანება არის, რომ თქვენ რუსეთს უნდა ჩაბარდეთ, თქვენს ქვეყნებს ჩვენ მათ არზრუმში ვუცვლით. ჩვენთვის არზრუმი უფრო ძვირფასია, ვიდრე ეს თქვენი გურჯისტანი. ამას ჩვენთვის მნიშვნელობა არა აქვს, აქედამ ოსმალს არაფერი შემოსავალი აქვს. ბათუმი ჩვენთვის მკვდარია. ანგარიში არა აქვს. რადგანაც ბათუმის იქითა გურჯისტანი რუსეთისა არის და ჩვენ იქით გზა არა გვაქვს. ჩვენი ვაჭრობა და ძალა არც იქით მიდის და არც აქეთ მოდის, როცა ეს ქვეყნები ჩვენს ძველებს აუღიათ, მაშინ იმათ ფიქრად ჰქონიად მთელი გურჯისტანის დამორჩილება, მიტომ გამაგრებულან აქ, მაგრამ ეს ვერ მოხდენიათ, მთელი გურჯისტანი ვერ დაუმორჩილებიათ, მარტოდ ეს კუთხეები დაშთენილა მათ ხელში, ამით გათავებულა საქმე ჩვენთვის ბათუმი უმნიშვნელო ბოლახია. ამიტომ თქვენ უნდა ჩაბარდეთ, ბრძანებას დაემორჩილედ, თუ არ იქმთ ამას, მაშინ მე ამოვალ ოსმალს ჯარით, დაგიმორჩილებთ და ისე ძალით ჩაგაბარებთ რუსებსო

ასეთმა ბრძანებამ ხალხზედ გავლენა იქონია. იგინი დაემორჩილნენ ბრძანებას, რადგანაც მორჩილებას თვით შემენილ ქართველ მაჰმადიანებიც ჰქადაგებდნენ.

ამ დროს, ჯერ კიდევ აქ იყო ალი ფაშა თავდგირიძე, დერეფნში ფაშა ალი ფაშას ორგულობას სწამებდა, ლალატს ეუბნებოდა:— „**თქვენ ქართველები ხართ და ოსმალეთს ლალატობთ**“. ალი ფაშა კი უარს ეუბნებოდა. ალი ფაშას ოსმალეთში გადასახლება ელოდა. ამ დროს ამასაც ჰყვანდნენ ბევრი პატივის მცემლები. ამათ დაიწყეს ქართველ მაჰმადიანებში გადასახლებაზედ ლაპარაკი, ქადაგება ცხარედ, მოკლეს დროის განმავლობაში მთელ ამ მხრის ქართველ მუსულმანები ფეხზედ დაყენეს, ყველას ჩაუნერგეს ოსმალეთში გადასახლების ფიქრები. ასეთის ქადაგების წყალობით, ქვეყანა აირია, ქობულეთი, ბათუმი, აქარა, მაქახელი, ლივანა და სხვანი, ხალხმა აღარ იცოდა რა ექნა, აღარ იცოდნენ მით

უფრო, რადგანაც გარდასახლების წამქეზებლთ შორის ერთი-ისეთი პირიც, როგორიც იყო ალი ფაშა თავდგირიძე. მეტად დიდი დანაშაულობა მიუძღვით ამათ სამშობლო ქვეყნის და ერის წინაშე, ნამეტურ ქართველ მაჰმადიანებისა.

მოკლე დროის განმავლობაში, ალი ფაშა და მის ამხანაგების წყალობით, ქართველ მაჰმადიანობა დაღუპვის გზას დაადგა, ყველა გადასახლებას ფიქრობდა, ცხონებას იქით ელოდნენ. ამ უბედურს აყრას და ხალხის დაღუპვას იცავდნენ მრავალნი და ერთი მათგანი ალი ფაშა თავდგირიძე. ალი ფაშას ამხანაგი იყო ყემპერ ალა ტაკიძე, ქამილ ფაშა ხიმშიაშვილი, რომელიც იმ დროს, ოსმალეთში სცხოვრებდა და ქართველ მაჰმადიანთ გარდასახლებულთათვის საცხოვრებელ ადგილებს ეძებდა. უხეთოდ აიყარა დიდი ძალი ხალხი და გადასახლდა ოსმალეთში. ალი ფაშა თავდგირიძესაც ელირსა თავის წადილის შესრულება, მას სულთანს ასეთი ჯილდოსთვის: არგს ულუფას მისცემდა და მეორე დერვიშ ფაშის წინ ეც გამართლდებოდა, გამოსჩნდებოდა, რომ მას დერვიშ ფაშა ტყუილად სწამებდა ღალატს.

ალი ფაშას და მის ამხანაგების წყალობით სამი წლის განმავლობაში 150 ათასზედ მეტი ქართველ მაჰმადიანები გადასახლდნენ ოსმალეთში. აქ დაკარგეს სამშობლო, სახლი, კარი, აჰყენნენ ალი ფაშას და მის ამხანაგებს და წავიდნენ იქით, საითაც მათ მომავალში დაღუპვა დახვდათ წინ. ამ მქადაგებელთა მეოხებით დაიცალა მთელი ქობულეთი, მაქახელი და ნახევარი ლივანა. აქარაც დაიკლებოდა, მაგრამ აქ ამის წინააღმდეგ იყვნენ ზემოდ სახელდებულნი პირნი, მიტომ აქარიდამ ცოტა დაიძრა ხალხი. შესანიშნავი ვაჟკაცები დაგვაკლდნენ ამითი, დიდი ძალი მეოჯახენი გაგვიფუჭდნენ და დაგვილუპეს, სულ ვაჟკაცობით მომზადებული სამხედრო გმირები, კარგად გამოწურთენილნი.

ამაზედ ბევრს არას ვიტყვით, მოვიყვანთ აქ ალი ფაშა თავდგირიძეს სურათს, როგორც მთავარ მომქმედს პირისას,

ვისის წყალობითაც რამდენიმე ასი ათას ქართველ მაჰმადიანმა დაკარგა თავის ქვეყანა და სახლ-კარი, ყველა ეს გადასახლებულნი თუ რა ბრგე, წამოსადეგი და გმირ-ვაჟეკაცები უნდა ყოფილიყვნენ, ამას გამოაჩენს თვით ალი ფაშას გვერდით დახატულ თან ხლებულთ სურათები, რომელთა მსგავსნითაც გაივსო მთელი ოსმალეთი. პიტომ მოვათავსეთ აქ ესენი. იქ ესენი ჰკარგავენ თავიანთ დედა ენას და ქვეყნის ხსოვნას. ასევე დაკარგეს მრავალთა თვით საქართველოში.

ასე დავეცენით, ასე დავეკინდით და სადღეისოდ გავხდით ცოცხით დასაგველები, ევროპის ერთა შორის, ქართველ მაჰმადიანები ჯერ გამოსჩნდებიან ხალხად, ვერც ერთად, იგინი იქმნებიან სამწუხარო მოვლენანი, მასთან სამარცხვინონი. ამიტომ ვინატრებთ მაღალის კულტურულის განვითარებით ქართველ მაჰმადიან გამცნებას და გაღვიძებას. ჩვენს და მათს სიმკვდრეს და უკუღმართობას ხანდისხან მაინც ევლინებოდნენ მკურნალნი და დოსტაქარნი, როგორც ვსთქვით, ქართველთ შორის სჩნდებოდნენ თითო ოროლა ისეთი გულშემატკივარ პირნიც, რომელნიც ასე დაღუპულ და დაქვეითებულ გადაგვარებულ ერთა შორის ბედავდნენ მგზავრობას და ანუსხვას იმ ადგილების და ქართველ გარემოებათა პირობების რაც კი ოსმალთაგან იქმნა უწყალო დაღუპული.

მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ ოსმალეთის მონების წყალობით გაუქმდა ნახევარ საქართველო და მის ერი, მოისპო მასში ყოველივე ქართველთა. რაც კი მოისპო ჩვენთ შორის, მასზედ ღრტვინვა და გოდება აღარ გვმართებს, მოვიყვანთ ახლა აქ იმას, თუ ჩვენ დრომდე სადა და რომელ კუთხის შორის შეინარჩუნეს ქართველ მაჰმადიანებმა ქართული ენა, დღეს ქართველ მაჰმადიანთ შორის სად და რომელ ადგილთა თემზედ ლაპარაკობენ თავიანთ დედა ქართულ ენაზედ. უქვეელია აქ ეს თავის სისრულით არ გვექნება ანუსხული, რადგანაც მე ვერ შევძელ მთელს მუსულმან საქართველოში მგზავრობა. დღემდეც ოსმალთს ხელში ბევრი ადგილებია

საქართველოსი დაშენილი, სადაც ქართველთ ზოგ ალაგას ქართული ენა არ დაეწყებიათ და დღემდეც ამ ენით ლაპარაკობენ. ზოგ ალაგას კი დაკარგეს. აქ ჩვენ მოგვყავს იმ სოფლებთა ცნობები, საითკენაც ჩვენც ვიმგზავრედ.

ქობულეთის სოფლები ქახაბრამდე.

სოფ. ქაქუთი, ლელვა, წყავრუკა, სკურე, ჩეხედენი, აკყვისთავი, ზენეთი, ალამბარი, გვარა, ხუცუბანი, ძველ-ქობულეთი, კონდიდი, კოხი, კვირიკე, დაგვა, სამება, ქახათი, კეჩიეთი, ვარჯანული, ტყე მაკრაკი, ცხეშუანი, კობალაური, ზარა-ბოსელი, დიდ-ვაკე, ზემო ხინო, ჩაქვა, ხალა, ჩაქვისთავი, გოგაძნეები, მახინჯაური, ორთობათუმი, ყოროლისთავი, აგარა, ახალშენი, ხალვაშენები და ბევრიც სხვა წვრილ სოფლებს, რომელთაც თავთავიანთი სახელი აქვსთ, მასში მცხოვრებთ რიცხვი კი მცირეა, ზოგში ხუთი კომლია, ზოგში მეტი, ზოგს ნაკლები. ყოველს შემთხვევაში უნდა ითქვას, რომ ქობულეთიდან დაწყობილი, ანუ ჩვენის ძველის სამზღვრიდან ბათუმამდის მკიდროთ მოფენილ და დასახლებულ ქართველ ტომთა რიცხვით არის საესე. ამ კუთხეში ყველგან საერთოდ, ქართველ მაჰმადიანთ შორის სუფევს ქართული ენა.

ქობულეთის იქით, ანუ ბათუმის უახლოეს სოფლებიდან ჩვენ დაეწყებთ აქარის სოფლების ანუსხვით და ბათუმის ირგვლივ მდებარე სოფლებსაც მას დაუკავშირებთ, ვინაიდან ბათუმის იქიდან, ანუ კახაბერის უახლოესიდან აქარა იწყება. ამიტომ ჩვენც აქარის სოფლებს მოვიყვანთ.

ზედა აჭარის სოფლები.

დანდალო, ჯალაბაშვილები, გოგიაური, ზაქარიაძეები, არსანაული, გორგისეული, კოკიტაური, გელიაშვილები, აბუ-ჩაშვილები, გეგელიძე, კიკაშვილები, ვანაძეები, ბალაძე, ცხოვრისი, აბუკეთი, კანტაური, ტბეთა, ნამანები, კვაშტა, ვაიო, აქუცა, მერისი, კუჭური, კაპარტყე, სიხლაძე, ჭეშიშოლლები, ალიოლლები, გოგონიძე, ალიქოლლები, მეძიბნა, აგოთა,

სილიბაური, გარეტყე, სამზიარი, ნამონასტრევი, ორცვა, კაკაოლი, ძენწმანი, კორომხეთი, ორთა ხოხნა, დერეხოხნა, (32 კ.) ლოლაძენი (25 კ.), შოთიძე, ახო, გობურნეთი, ვარჯანისი, კევრისი, წონიარისი, სვანიური, ქინძაკარა, ბზუ-ბზო, ზვარა, ზესოფელი, გულეები, სალორეთი, ზედა მახუნ-ცეთი, ქვედა მახუნცეთი, კვირიტაული, ბაბუჩაშვილები (20 კ.), ბელტური, დოლოგანი, საფარა, ქინკთხევი (35 კ.), კაპნისთავი, კიბე, ერგე, მიკიტაური, ხელვაჩაური, შარაბიძე (15 კ.), თო-შალაშვილები (17 კ.), ურეყი, დედაბერა, გონიო, სიმო-ნეთი, მახო, თხილნარი, ყარა შარვალი, ყოშბოლო, წითელი მიწა და სხვაც წვრილი სოფლები.

ძვედა აჭარა, (ანუ ზეგანი)

ბაკო, თხილვანა, სკვანა, ხეხაძირი, ორთახევი, კალოთა, ფუშრუკაული, რაქეთა, ვერნები, მალლაკური, კვატია, წაბ-ლანა, ფორჩხა, გორგაული, ქერი, ყანჩაური, ძმაგულა, ბახ-მარო, ფურტიო, მკედლური, თათერული, ბუთურაული, ნე-ნია, გუნდარა, ორთახევი, ოქროპარულა, დაბა ძვილი, ბერ-სენაული, ყაიბაში, კოლოჩნარი, გორხანაული, კეზული, ვახ-ტანგისძენი (10 კ.), სამოელეთი, მოფრინაძე (20 კ.), დაკლა-კიძე, ცინარიძე (25 კ.), ჯაბანიძე (20 კ.), ქიქინიძე (20 კ.), ლომიანური (24 კ.), გოგინაური, კვინიხიძე (20 კ.), კარ-პეტი (25 კ.), მაწყვლთა, ჯუმუშაური, ოლდაური, პაპაშვი-ლები (15 კ.), მალლაკიძე (20 კ.), კობოლთა, ქუთათური, დარჩიძეები (40 კ.), წყაროთა, შუბაანი, ლომაშეთი, აგარა, საციხური, სამახრეო, ვანაძეები (10 კ.), მეკერიძე (7 კ.), ვაშაყა (8 კ.), მიმითა, დავლა (6 კ.), ყალმე, მერგაძე (20 კ.), წინკარა (25 კ.), სტეფანეშვილები (30 კ.), ტურაძე (15 კ.), ირემაძე (20 კ.), შავაძე (20 კ.), ხოსიაშვილები (13 კ.), ვემაძე (13 კ.), ყადიოლები (13 კ.), ელელეიძე (7 კ.), დია-კვნიანი (7 კ.), დუაძე (15 კ.), ჯირკვა, უჩხო, გადასახევი, ოქროაშვილები (10 კ.), ხულო, ქედელეები (30 კ.), იაკობი-ძე (15 კ.), ლორჯომი, უსტა (20 კ.), პაქსაძე (15 კ.), კორ-

ტოხა, მანიაკეთი, დიოგნისი, ტაბახმელა, ბოჯაური, ბელლეთი, ზევანი, დანისპარულა, ტაკიძე (10 კ.), ახალდაბა, ცხემლისი, საბულაშვილები (15 კ.), ქანიერი, წინსაურვი, ნალვარევი, ბრილი, ცეცვა, ვარჯანული, წყურია, კოლა, ზემოხვევი, ბართაული, გომართელი (15 კ.), ვანეთი, ჩანჩხარო, ნიგაზეული, ჩაო, თავო, მელაძე 20 კ. აბულა და სხვანი.

მურლულის ხეობის

ტრაპენი, არხვა, ქვანა, ქამილეთი, პუქურეთი, ერგვანა, კორიდეთი, ოსმალა, დაგავა, მეზერე, აღუჩა, ძანცულა, ერგვანა, ისხევი, კაპარქეთი, გურბინი, ბაგა, ქულა, ჩხალეთი, გოგილეთი, ბაშქორი, ფორსეთი, ქალათი, გომჩირეთი, ჟრძუმა, ავალა, ნალვარევი, კეველი, ზედა აქურა, პოტოქური, ორჯი, სიღირეთი, დილარგეთი და სხვანი.

მაგახლის სოფლები.

გვარა, ქედ-ქედი, ქანური, აქარის აღმართი, ცხემლანა, ზუკუნეთი, ხერთვისი, პატარა ხერთვისი, მინდიეთი, აგარა, ვერფატი, ქვების თავი, ზედა ვაკე, გორგაძეთი, საფუტკრეთი, სინდიეთი, მაქახლის პირი, კირნათი, მალლაკონი, ქალა ზმელა, უჩხითი, მილისი, ძნელიეთი, ბაზარეთი, კახიეთი, ნაქალაქევი, ოჯიბაური. გოშპარეთი, კეჩერეთი, ხანკილეთი, კირკიტეთი, საყანური, გვიანეთი და სხვანი.

ლივანის სოფლები.

ბაგინი, დევესქელი, ცანათისი, ოხორჯინი, ვალაშია, შუახევი, ბანაკა, სამახრეო, არვეთი, ნიგია, ებრიკა. მამაწმინდა, ღნია, ადაგული, პეტრული, კვარცხანა, სინქოთი, არხვა, დამპალა, ორჯი, ავანა, თხილაძეა, კასტალა, წითურეთი, ფორჩხა, ქელასყური, არჩუეთი, ქკალუეთი, კინწყურეთი, ცოცხება, ზედუბანი, მურკეთი, შუბაანი, ნადარბაზევი, ბურდუხეთი, საბაური, გორგაული, ეტამი, ხინწყარა, ოლდაური, ჯონკურეთი და სხვანი მრავალნი წვრილი სოფლები, სადაც სულ ქართული ენა არსებობს.

ახალციხის და ახალქალაქის ანუ მესხეთ-ჯავახეთის ქართველ მაჰმადიანებზედ ჩვენ მწუხარებით ვართ ავისილი. ორის შაზრის ქართველ მაჰმადიანთ შორის უმეტეს ნაწილში დავა-

რგულია ქართული ენა, მცირე ნაწილშია ეს დაშთენილი და სადაც აქვს დაშთენილი, იქაც იკარგება, იქაც ეღება ბოლო მას. უკუღმართობას აქ დიდათ აქვს ფესვი გამაგრებული, ქართულის მცოდნენი თუ არა მცოდნენი საშინელ ფანატიკები არიან, ქართულს ენაზე ხმას, კრინტს არ იღებენ, ყველგან დავიწყების ნატვრა აქვთ განღვიძებული. მიზეზები ასეთის უკუღმართობის გახლდათ ის, რომ ოსმალოს სასულიერო წოდება ამ შუაგულ ადგილთა ქართველ მაჰმადიანებს მეტის გაფაციცებით ადევნებდა თვალყურს. მათში მკაცრად ნერგავდა ფანატიკობის სისასტიკეს, ქართული ენის გმოხას, დავიწყებას. ვინ იცის, იქნება შემდეგ ეს ასე არ იქმნეს, ქართულთ შორის ქართულმა ენამ გაიხმაუროს, — შეიძლება, ხოლო დღეს კი ეს ასე არ არის და თვით შუაგულ ქართლის მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანები მკაცრად მოიძულებენ ქართულ ენას.

მწუხარებით უნდა აინიშნოს ის გარემოებაც, რომ დღემდე ჩვენ არა გვაქვს თუნდ მცირე რუკა ოსმალოს საქართველოსი, არც ის ვიცით, თუ ოსმალოს ხელში რა ზომის ადგილებია კიდევ დაშთენილი, არც ის თუ დღემდე სად და რომელ კუთხეებშია იქ ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა შენახული. საჭირო კია ჩვენთვის, რომ იგი ანუსხული გვექნეს. სამწუხაროდ ამ გარემოებას არც ოსმალთა საეთნოგრაფიო მწერლებმა მიაქციეს ყურადღება, ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ მათ სულ არაფერი აქვს ნაწერი. მათში ოსმალოს საქართველო და ქართველ მაჰმადიანები სულ უცნობნი არიან, დღემდე კი არაფერი აქვს ნაწერ ნაბეჭდი, შეიძლება შემდეგ ექმნეს. დღემდე ოსმალეთი მათ იცნობდა, როგორც გურჯებს და გურჯისტანს, მასთან ხარჯის მძლეფელს და კარგს მეომარებს, ამის მტეტი არა იცნან-რა.

ამიტომ ისევ ქართველებს გხვდით წილად ჩვენის დაკარგულის სამშოზლო ქვეყნის ანუსხვა და ჩვენ ძმათა ქართველ მაჰმადიანთ გაცნობა. ამიტომ ეს ზოკლე, სადათ დაწერილი დაბეჭდეთ, რათა ქართველმა საზოგადოების უმრავლესობამ მცირედ მაინც შეიგნოს ამ ვრცელის კუთხის და ერის შესახებ რამე ცნობები.